

РОЗДІЛ І. СТОРІНКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 94: [271.2:2 – 737 (477.82)«1800/1910»

Людмила Хмельницька
(Переяслав-Хмельницький)

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ НА ВОЛИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано процес формування системи православних братств на Волині в першій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідження організаційної структури діяльності братств і системи їхнього управління дасть можливість з'ясувати історичні, соціально-політичні та соціокультурні передумови виникнення братств. Опрацювання різного виду джерел, наукової літератури та використана наукова методика дозволили простежити регіональні традиції та особливості соціальної політики краю в умовах першої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Метою статті є дослідження механізму становлення православних братств Волинської губернії, виокремлення їх основних сфер діяльності, аналіз ефективності та необхідності їх роботи. Стаття написана у руслі сучасних методологічних підходів і базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, а також проблемно-хронологічного й описового методів.

Ключові слова: братство, Волинь, єпархія, католицизм, православ'я, церква.

З середини 90-х років ХХ ст. вітчизняна історична наука вступає у нову еру творення неупередженого та ідеологічно незаангажованого дослідницького простору. З огляду на це з'являється ціле коло наукових проблем, потребуючих як комплексного дослідження, так і наукових розвідок їх окремих аспектів. Таким недостатньо дослідженим сегментом наукового простору є питання регіональної історії України, в тому числі питання релігії, що в усі часи була органічною складовою життя суспільства і завжди мала значний вплив на процеси державотворення та культурного виокремлення української нації.

Сучасні тенденції розвитку суспільства все частіше спонукають до вивчення попереднього досвіду впливу церковних структур на розвиток суспільно-політичних та освітньо-культурних процесів у нашій країні. Таким чином, вивчення ролі православної церкви та її структурних організацій, громадсько-релігійних установ, у тому числі православних братств, в історії розвитку українського суспільства дає можливість не лише дати оцінку процесу формування культурно-освітніх традицій та морально-етичних засад, але й, використовуючи досвід минулого, спрямувати ефективність наукових досліджень в даному напрямку на проекцію сьогодення.

В умовах переоцінки минулого православна церква розглядається як важлива складова української культури, історія становлення братств, їх розвиток, поширення на території України та діяльність має не лише особливий суспільний інтерес, а й потребує ґрунтовного наукового дослідження. Отже, враховуючи вище зазначене, обрана тема має як наукове, суспільно-політичне, так і соціальне значення, чим і зумовлена її актуальність.

Відсутність у сучасному науковому доробку комплексних досліджень, що інтерпретували б діяльність православних братств на Волині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., за виключенням фрагментарних розвідок П. Батюшкова [1], М. Бойка [2], П. Влодика [3], С. Жилюка [8], Є. Мединського [9], Г. Надтоки [10], І. Огієнка [11], В. Рожка [13], Ю. Шемшученка [15], стали вирішальним фактором у виборі даного напрямку дослідження.

Православ'я вирізняється своєю унікальною місією у духовному становленні та всебічному розвитку українського суспільства. Православна церква впродовж усієї

вітчизняної історії та особливо на її переломних етапах виступала у ролі потужного і впливового соціального явища, за участі якого відбувалися важливі суспільні процеси фундаментального значення [10, с. 10].

Кінець XVIII – початок XIX ст. як для України в цілому, так і для Волині зокрема, був часом важливих політичних і соціальних змін. Після возз'єднання Лівобережної і Правобережної України внаслідок другого і третього поділів Польщі та звільнення Північного Причорномор'я були створені умови, що забезпечили єдність значної території тодішніх українських земель. Проте Україна залишалася підвладною Російській імперії, що сприяло поширення її теренами у XIX ст. саме проросійських рухів і тенденцій у розвитку освіти та культури. Події часів війни 1812 р., декабристський рух та повстання 1825 р., загальноросійська криза феодално-кріпосницьких відносин і скасування 1861 р. кріпацтва стали каталізатором ряду реформ Олександра II: освітньої, адміністративної тощо. В той же час зароджуються та поширюються суспільно-просвітницькі рухи: «народників» (Чигиринська змова 1881 р.), москвофілів, космополітів та ін. На території України вступають в силу загальноросійські русифікаторські законодавчі акти – Валуєвський циркуляр, Емський указ [3, с. 12].

У цей період з метою просвітництва українського народу постає ідея створення православних братств. Для України це не було новаторством, адже практика схожих об'єднань вже існувала у XVI-XVII ст. Щоправда, мета і завдання новостворених братств суттєво відрізнялися від колишніх, що, перш за все, були організаціями православних міщан з активною громадською позицією у боротьбі проти національно-релігійного і соціального гніту та експансії католицизму [15]. Братства XIX ст. мали релігійно-благодійницьке, культурно-просвітницьке та пропагандистсько-виховне спрямування.

В історії становлення і діяльності братств Волинь посідає особливе місце, адже на території краю виникли центри з особливим призначенням просвітницького характеру. Такими центрами були Луцьк, Житомир, Острог, Кременець, Почаїв, Володимир, Четвертня, Дермань, Ковель, Романів, Пересопниця, Дворець, Хорошів, Чорна та інші.

Найбільшого розвитку братський рух набрав з 1864 р., коли було затверджено «Основні правила для установи православних братств». Православні братства почали створюватися згідно проекту міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва, керуючись запискою «Про становище православного духовенства в Західному краю» П.М. Батюшкова. Братства засновувалися з благословення єпархіального архієрея після погодження статуту з губернським керівництвом. Нові братства повинні були стати історичними наступниками православних спілок, що діяли в XVI-XVII ст.

Завдання братств зводилися до протидії посяганням на права церкви з боку іновірців і розкольників, будівництва православних храмів, справи благодійності, духовного просвітництва, взаємної підтримки [11, с. 156].

Процес виникнення братств у регіонах Російської імперії мав певні відмінності. Зокрема, у центральних і східних єпархіях він мав затяжний характер, з огляду на перешкоди з боку як світської, так і церковної влади. Однак діяльність братств виявилася більш ефективною порівняно з заснованими майже одночасно з ними церковними попечительствами. Цей фактор сприяв подоланню недовіри влади до братчиків. Незабаром братства вже мали свої керівні органи, статuti, печатки. Їх засновниками стали представники інтелігенції як духовної, так і світської [2, с. 122].

Як свідчить збірник «Девятисотлетие Православия на Волине», перші братства, що діяли у XVI-XVII ст., відважно боролися проти всіх спокус, відкривали храми, підтримували духовенство і, скільки могли, клопотали перед королями за православну церкву. Цим вже частково визначається їх важливе значення у межах нинішньої Волині. В той же час братства були надійними представниками російського населення і найвірнішим захистом православної віри від римських католиків та уніатів. Що ж стосується пізніших волинських православних церковних братств, то головною їхньою

метою вже було братське християнське служіння інтересам православ'я і російської народності в рідному краї [4, с. 193].

Кількість церковних братств зростала повільно, хоча Священний Синод постійно нагадував єпархіальним архієреям про необхідність збільшення їх кількості. Протягом 1864-1880 рр. у Російській імперії виникло всього 63 братства. А в період бурхливої діяльності православної церкви лише у західних губерніях у 1893 р. налічувалось вже 159 братств [8, с. 58]. Найбільша їх кількість була зафіксована на території Волині. В період з 1864-1914 рр. у краї загалом відомо про 44 офіційно зареєстрованих братств. Серед найбільш значимих Луцьке Хрестовоздвижинське (1617 р.), Кременчуцьке Богоявленське Свято-Миколаївське (1636 р.), Острозьке Кирило-Мефодієвське (1865 р.), Володимир-Волинське Свято-Володимирське (1887 р.), Житомирське Свято-Володимир-Василіївське (1888 р.), братство імені князів Острозьких (1907 р.) та ін. [14, с. 74]. Усі братства були засновані в різні періоди часу, за різних обставин та з різними цілями.

«Возрождение православья и русской народности в западно-русском крае и очищение на сколько возможно почвы православья от всякой примеси...» [15, с. 145] – ось одна з цілей, яка зазначалася в статуті Кирило-Мефодіївського братства м. Острога, заснованого 1865 р. за велінням батька графа Д.М. Блудова дочкою графинєю А.Д. Блудовою. Свого часу Д.М. Блудов ставив собі за мету заснування братства з виховними закладами, де майбутні дружини російських священно- і церковнослужителів отримували б належну російському дворянству освіту [1, с. 64-66].

У свою чергу, метою Луцького православного Хрестовоздвиженського братства було сприяння пануванню духу єдності серед віруючих, прагнення до влаштування та підтримки в «благолепії» православних храмів, намагання консолідувати і посилювати у свідомості громадян усвідомлення їхнього зв'язку з вітчизною. Братчики були впевнені, що за допомогою просвітництва та поширення книг духовно-морального змісту допомагають становленню народу в «благочестії» [15, с. 647].

Хрестовоздвиженське братство засноване 1617 р. з дозволу короля Сигізмунда III, котрий 1619 р. дав Луцькому братству свою королівську грамоту, в якій зазначалось: «Объявляю сею грамотою нашею всем вообще и каждому особо, кому о том долино будет ведать ныне и впредь «навсегда»: что в недавно бывший сильный пожар города нашего Луцка старинная тамошняя какого Русская богадельня сгорела до основания и что она, не имея никакого средства была вновь построеною, не может не призирать наших той религии своей, ни иметь надлежащего продовольствия. О сем отозвавшись известные лица, как сословия дворянского Воеводства Волынского, как и простые люди сказанного нашего города Луцка, религии греческой, вознамерились по примеру других братств, и в оном городе нашем Луцке имеют братство милосердия. А потому Мы Король, рассмотревши внимательно их просьбу и мнение господ Совета и послов наших, и видя, что то дело достойное и спасительное...отдаём в собственность сгоревшую богодельню и землю прилегающую» [4, с. 199].

6 серпня 1888 р. на честь 900-річчя хрещення Русі князем Володимиром у м. Житомирі було відкрито Житомирське єпархіальне Св. Володимиро-Василівське православне братство, засноване при Житомирському Кафедральному Соборі, куди 1874 р. була надіслана ікона св. Василя Великого з Василівського храму м. Овруча. Згідно з братським статутом, мета Житомирського єпархіального Володимиро-Василівського православного братства полягала в «охороненні, собиранні и сохранении» церковно-археологічних пам'яток Волинської єпархії, в попередженні православного народу від обернення в іноваторство і сектантство та у сприянні поширення православної віри [4, с. 200].

Кременецьке Богоявленське Свято-Миколаївське братство засноване за інших обставин. У листі до керуючого архієрея, в якому висловлено прохання про започаткування братства, було описано всі недоліки місцевої просвіти та розвитку православної віри. Зокрема, зверталась увага на значну нестачу «благолепії» місцевих церков і храмів, цілковиту відсутність богомольців при Кременецькому Богоявленському монастирі, загальну

убогість, бідність і невігластво місцевих жителів. Задля боротьби зі злом, що панувало у місті, й було надіслано прохання про відродження Кременецького Богоявленського Свято-Миколаївського братства [7, арк. 1]. 1880 р. преосвященним Віталієм, єпископом Острозьким, Вікарієм Волинської єпархії це братство було відновлене з метою допомоги православним церквам м. Кременця і його передмість у популяризації духовної просвіти серед народу через церковнопарафіяльні школи, організації духовних читань і позабогослужбених бесід, наданні повчальних брошур у православному дусі та загалом вкорінення у середовищі православних жителів краю відданості своїй вірі [4, с. 191].

У пояснювальній записці про створення церковного братства на честь Святителя і Чудотворця Миколая в м. Дубно Волинської єпархії йдеться про те, що в місті є чотири церкви, а належним чином не влаштована жодна з них, проте Соборна церква найбільш бідна [6, арк. 3]. Зовнішній вигляд будівлі вражає: занепалі карнизи, обсіпана штукатурка і почорніла побілка. До того ж будівля має відбиток католицького костюлу, хоча у 1855 р. перетворена на православний собор. Таким чином, православні жителі міста сподівалися на допомогу у заснуванні при соборі братства [4, с. 192], що й було зроблено у 1871 р. при Дубенському соборі.

1 січня 1870 р. було засновано братство у Старокостянтиніві «в честь основания города, і по храму Воздвижения Честного и Животворящего креста называется Святого Креста Братством». Пастор, котрий прибув у вересні 1869 р. на нове місце служби, запевнив, що «работы – бездна, а средств почти нисколько и ниоткуда. Не смотря на давнешнюю мою предприимчивость, мною уж начинает овладевать сомнение в успехе дальнейшего хода работы, но в это самое время подоспела на помощь мысль об учреждении при Соборе попечительства». Водночас автор наголошує і на факті, що, отримавши назву «братства», організація могла б значно успішніше діяти «во благо своїх занятий» [5, арк. 3].

Беручи до уваги все вище зазначене, можна зробити висновок про важливість започаткування та розвитку ідеї відкриття братств на Волині. Адже саме у такий спосіб ще у XVI ст. населення намагалося захистити від національно-релігійного, соціального гніту і католицької експансії свою релігію, культуру та традиції, тим самим ідентифікуючи православ'я як споконвічну віру більшості населення краю. Згодом, вже у XIX ст., братства взяли за мету проведення пропаганди серед населення не лише православної віри, але й освіченості та просвітництва. Окрім того, братства переймалися питаннями підтримання у належному вигляді православних храмів, дбали про розвиток медицини, промисловості краю тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Батюшков П.М. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П.М. Батюшков. – СПб., 1888. – 208 с.
2. Бойко М. Володимир – столичний град / М. Бойко. – Блумингтон, 1988. – 206 с.
3. Влодек П. Православья на Волины / П. Влодек. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 35 с.
4. Девятисотлетие православия на Волини. – Житомир: Типо-Литография Е.П. Льва, 1892. – 612 с.
5. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 1, оп. 19, спр. 63, 23 арк.
6. ДАЖО, ф. 1, оп. 19, спр. 545, 20 арк.
7. ДАЖО, ф. 1, оп. 22, спр. 33, 6 арк.
8. Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.) / С.І. Жилюк. – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.
9. Мединський Є.М. Братські школи України і Білорусії / Є.М. Мединський. – К.: Радянська школа, 1958 – 210 с.
10. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Г.М. Надтока. – К.: Знання, 1998. – 271 с.
11. Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т.: Т. 1-2 / І.І. Огієнко. – К.: Україна, 1993. – 284 с.
12. Отчет о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1889-1890 года // ВЕВ. – 1893. – № 23. – С. 647.
13. Рожко В.Є. Духовні православні освітні заклади Волині Х-XX ст.: Історико-краєзнавчий нарис / В.Є. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2002. – 280 с.

14. Тисячоліття православ'я на Волині / Упорядник М. Моліс. – Дубно, 1992. – 149 с.
 15. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Українська енциклопедія», 1998. – Т. 1: А – Г. – 672 с.

REFERENCES

1. Batyushkov P.M. Volyn. Istoricheskie sudby Yugo-Zapadnogo kraja / P.M. Batyushkov. – SPb., 1888. – 208 s.
2. Boyko M. Volodymyr – stolychnyy hrad / M. Boyko. – Blumyngton, 1988. – 206 s.
3. Vlodek P. Pravoslavya na Voliny / P. Vlodek. – Lutsk: Nadstirya, 1996. – 35 s.
4. Devyatisotletie pravoslaviya na Volyni. – Zhitomir: Tipo-Litografiya E.P. Lva, 1892. – 612 s.
5. Derzhavnyy arkhiv Zhytomirskoyi oblasti (DAZhO), f. 1, op. 19, spr. 63, 23 ark.
6. DAZhO, f. 1, op. 19, spr. 545, 20 ark.
7. DAZhO, f. 1, op. 22, spr. 33, 6 ark.
8. Zhylyuk S.I. Rosiyska pravoslavna tserkva na Volyni (1793-1917 rr.) / S.I. Zhylyuk. – Zhytomyr: Zhurfond, 1996. – 174 s.
9. Medynskyy Ye.M. Bratski shkoly Ukrayiny i Bilorusiyi / Ye.M. Medynskyy. – K.: Radyanska shkola, 1958 – 210 s.
10. Nadtoka H.M. Pravoslavna tserkva v Ukrayini 1900-1917 rokiv: sotsialno-relihiynyy aspekt / H.M. Nadtoka. – K.: Znannya, 1998. – 271 s.
11. Ohiyenko I.I. Ukrayinska tserkva: Narysy z istoriyi Ukrayinskoyi Pravoslavnoyi Tserkvy: U 2 t.: T. 1-2 / I.I. Ohiyenko. – K.: Ukrayina, 1993. – 284 s.
12. Otchet o deyatelnosti Lutskogo pravoslavnogo Krestovozdvizhenskogo bratstva za 1889-1890 goda // VEV. – 1893. – № 23. – S. 647.
13. Rozhko V.Ye. Dukhovni pravoslavni osvritni zaklady Volyni X-XX st.: Istoryko-krayeznavchyy narys / V.Ye. Rozhko. – Lutsk: Media, 2002. – 280 s.
14. Tysyacholittya pravoslavya na Volyni / Uporyadnyk M. Molis. – Dubno, 1992. – 149 s.
15. Yurydychna entsyklopediya: V 6 t. / Redkol.: Yu.S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. – K.: «Ukrayinska entsyklopediya», 1998. – T. 1: A – H. – 672 s.

Хмельницькая Л. Становление системы православных братств на Волыне в первой половине XIX – в начале XX века.

Статья посвящена процессу формирования системы православных братств в первой половине XIX – начале XX в. на Волыни. Изучение организационной структуры деятельности братств и их управления дадут возможность выяснить исторические, социально-политические и социокультурные условия возникновения братств. Обработка различных типов источников, научной литературы и использованная методика позволили проследить региональные традиции и особенности социальной политики края в условиях первой половины XIX – начала XX в.

Целью статьи является исследование механизма формирования православных братств Волинской губернии, выделение их основных сфер деятельности, анализ эффективности и потребности в их работе. Статья написана в русле современных методологических подходов и основывается на принципах историзма, научной объективности, целостности, а также проблемно-хронологическом и описательном методах.

Ключевые слова: братства, Волынь, епархия, католицизм, православие, церковь.

Khmelnyska L. Formation of Orthodox brotherhoods Volyn in the first half of XIX – beginning of XX century.

The article is devoted to the process of formation of orthodox brotherhoods in the first half of the XIX-beginning of XX century in Volhynia. The study of the organizational structure of the activities of fraternities and their management will make it possible to ascertain the historical, socio-political and sociokul'turne conditions for fraternities. Processing of different types of data sources, scientific literature and adapted the technique made it possible to trace the regional traditions and especially social policy edges in the conditions of the first half of the XIX-beginning of XX century.

The aim of this paper is to study the mechanism of formation of Orthodox brotherhoods of volyn province, emphasizing their main areas of activity, an analysis of the effectiveness of and the need for their work. Article is written in a vein of modern methodological approaches and is based on the principles of historicism, scientific objectivity, integrity, as well as the problem-chronological and descriptive methods.

Keywords: brotherhood, Volyn, diocese of catholicism, orthodoxy, the church.